

Karakterkomedie of karikatuur? Een studie van Menanders *Dyscolus*

door

Karen HAEGEMANS

Summary

Many of Menander's plays were inspired by themes that can be traced back to Aristotle's ethical theories. The *Dyscolus* or *Misanthrope* is obviously based on moral concepts, more specifically on *δυσκολία* (or *μισανθρωπία*) and *φιλανθρωπία*, notions that Aristotle elaborated on in his *Nicomachean Ethics*. In this comedy Menander tries to paint a picture of a misanthrope without oversimplifying or exaggerating too much. He gives him a place in a society – be it the artificial society of the stage. Also the other characters, representing different shades of misanthropy or philanthropy, arouse the interest of the audience. Far from presenting them as real people, the playwright still succeeds in making both the grouch and his antagonists transcend the level of the caricature and in creating a true character comedy.

1. INLEIDING

Dat Menander beïnvloed werd door de peripatetische school behoeft geen betoog meer¹. Reeds lang zijn geleerden het erover eens dat de dramaturg voor verschillende van zijn werken inspiratie vond in de ethische theorieën van Aristoteles. De *Dyscolus* of *Misanthropus* vormt hiervan een mooie illustratie. Zoals de dubbele titel suggereert, loopt het thema van misantropie, samen met zijn tegenpool filantropie, als een rode draad doorheen het toneelstuk. Aristoteles' behandeling van deze ethische concepten in zijn *Nicomachische Ethiek* was Menander zeker bekend. Maar niet alleen filosofen toonden interesse voor de idee van mensen-

1. Cf. W. SCHMID, "Menander's Dyskolos und die Timonlegende", *Rheinisches Museum für Philologie* 102 (1959), p. 157-182; ID., "Menander's Dyskolos, Timonlegende und Peripatos", *Rheinisches Museum für Philologie* 102 (1959), p. 263-266; A. BARIGAZZI, *La formazione spirituale di Menandro*, Torino 1965; K. GAISER, "Menander und der Peripatos", *Antike und Abendland* 13 (1967), p. 8-40; R.L. HUNTER, *The New Comedy of Greece and Rome*, Cambridge 1985, p. 147-151.

haat. Titels van verlorengedane komedies van Menanders voorgangers wijzen eveneens op een fascinatie voor misantropie.

Meermaals werd Menander er door moderne geleerden van beschuldigd eendimensionale personages voor te stellen, niet meer dan karikaturen. Als levensechte mensen worden de personages inderdaad niet gepresenteerd. Maar kunnen we zeggen dat Menander van zijn hoofdfiguren karikaturen wilde maken? Deze korte analyse van de *Dyscolus* heeft tot doel aan te tonen dat Menander meer wilde dan karikaturen op het podium plaatsen. Zijn bewondering voor Aristoteles' ideeën en zijn waarschijnlijke kennis van de *Karakters* van Theophrastus, van wie hij een leerling zou zijn geweest², brachten hem ertoe zulke karakterschets te transportereren naar het podium. Of zijn karakterstudie geslaagd is of niet, hangt van het persoonlijke oordeel van het publiek af. De meningen zijn verdeeld, maar het oorspronkelijke publiek oordeelde alleszins positief: Menander won immers een prijs op de Lenaea met dit jeugdwerk.

2. THEORETISCHE ACHTERGROND

De theorieën van verschillende antieke auteurs over filantropie en misantropie vormen het vertrekpunt voor onze argumentatie. Diogenes Laertius rapporteert een definitie van φιλανθρωπία, die hij toeschrijft aan Plato. Waarschijnlijk is deze toekenning foutief en dateert het citaat uit de hellenistische periode³.

Τῆς φιλανθρωπίας ἐστὶν εἶδη τρία· ἓν μὲν διὰ τῆς προσηγορίας γινόμενον, οἷον ἐν οἷς τινες τὸν ἐντυχόντα πάντα προσαγορεύουσι καὶ τὴν δεξιὰν ἐμβάλλοντες χαιρετίζουσιν. ἄλλο εἶδος, ὅταν τις βοηθητικὸς ᾗ παντὶ τῷ ἀτυχούντι. ἕτερον εἶδος ἐστὶ τῆς φιλανθρωπίας, ἐν ᾗ τινες φιλοδειπνισταὶ εἰσι. τῆς ἄρα φιλανθρωπίας τὸ μὲν ἐστὶ διὰ τοῦ προσαγορεύειν, τὸ δὲ διὰ τοῦ εὐεργετεῖν, τὸ δὲ διὰ τοῦ ἐστιᾶν καὶ φιλοσυνουσιάζειν.

“Er zijn drie vormen van filantropie: één vindt zijn oorsprong in een begroeting, zoals wanneer mensen elke voorbijganger aanspreken en hem groeten met hun rechterhand. Een ander type ziet men wanneer iemand de neiging heeft om iedereen te helpen die zich in moeilijkheden bevindt. De laatste soort van menslievendheid is diegene die voorkomt wanneer mensen graag uit eten gaan. Eén type van menslie-

2. Diogenes Laertius V 36.

3. Diogenes Laertius III 98.

vendheid bestaat dus in het groeten van mensen, een ander in weldadig zijn en nog één in gastvrijheid en tijd samen doorbrengen.”

Diogenes' concept van filantropie omvat drie aspecten: vriendelijkheid (groeten of mensen aanspreken), naastenliefde (mensen helpen) en vrijgevigheid of gastvrijheid. Eén aspect moet hieraan toegevoegd worden. Vooral in de klassieke periode werd de term gebruikt om de bevoogdende relatie tussen god en mens te karakteriseren. Deze betekenis verschijnt voor het eerst in Aeschylus' *Prometheus geboeid*⁴. Het woord duidt hier op het misdrijf waarvoor Prometheus een bestraffing verdient: hij verbrak de wetten van de goden vanuit “menslievendheid”. Dit maakt Prometheus de eerste van de goden die om de mensen geeft⁵. De reactie van de Olympiërs is des te agressiever, aangezien zij niet naar menslievendheid neigen. Hoewel Prometheus de eerste onsterfelijke mensenvriend is, blijft hij niet lang de enige. Zeer snel al wordt het epitheton toegepast op andere goden. Aristophanes gebruikt het ook voor Hermes, de enige Olympische god die ooit op deze wijze wordt gekarakteriseerd⁶. Van een kenmerk van menslievende goden wordt filantropie al snel een kwaliteit van koningen⁷, en naar het einde van de vijfde eeuw toe wordt de term meer en meer gebruikt voor privé-personen. Vooral in de tweede helft van de vierde eeuw wint dit morele concept aan populariteit, een beweging waarin zowel filosofen als komische dichters hun plaats vinden.

In de *Nicomachische Ethiek* noemt Aristoteles φιλία de tegenpool van δυσκολία⁸.

Περὶ δὲ τὸ λοιπὸν ἡδὺ τὸ ἐν τῷ βίῳ ὁ μὲν ὡς δεῖ ἡδὺς ὦν φίλος καὶ ἡ μεσότης φιλία, ὁ δ' ὑπερβάλλων, εἰ μὲν οὐδενὸς ἔνεκα, ἄρεσκος, εἰ δ' ὠφελείας τῆς αὐτοῦ, κόλαξ, ὁ δ' ἐλλείπων καὶ ἐν πᾶσιν ἀηδὴς δύσερις τις καὶ δύσκολος.

“Wat betreft de graad van aangenaam zijn in het leven, is een man die aangenaam is zoals het hoort menslievend en menslievendheid is de gulden middenweg. Hij die overdrijft, is, indien er geen reden voor is, onderdanig, en als het voor zijn eigen voordeel gebeurt een vleier; wie in gebreke blijft en in alles onaangenaam is, is twistziek en lastig.”

4. Aeschylus, *Prometheus geboeid* 11; 28; een fragment van Epicharmus (fr. 274), overgeleverd door Plutarchus, is misschien gelijktijdig.

5. J. FERGUSON, *Moral Values in the Ancient World*, London 1958, p. 103.

6. Aristophanes, *Vrede* 392.

7. Zie onder meer: Xenophon, *Agésilas* I, 22; Isocrates, *Euagoras* II, 11; 15; IX, 43; *Antipater* IV, 9.

8. 1108a 26-30.

Dit lijken de morele concepten te zijn waaraan Menander dacht toen hij de *Dyscolus* schreef. Aristoteles behandelt hier en meer uitgebreid in een verdere passage drie attitudes, die met elkaar verwant zijn als uitingen van één morele kwaliteit: menslievendheid. Al wat een man doet gekenmerkt door deze deugd, de ideale houding, doet hij ten voordele van de maatschappij en van zijn medemens. Φιλία wordt hier niet gebruikt in zijn gewone betekenis van "vriendschap/liefde". "Vriendelijkheid" is ook geen accurate vertaling, aangezien een man niet altijd vriendelijk moet zijn, als het niet voordelig is⁹. Zoals blijkt uit de context, is hier de vertaling van "menslievendheid" of "weldadigheid" de meest gepaste. Een teveel aan weldadigheid veroorzaakt onderdanigheid. Een onderdanig man praat iedereen naar de mond en keurt voortdurend alles goed. Ook in de *Eroticus* (LXI 18; 21), toegeschreven aan Demosthenes, wordt een overdaad aan φιλανθρωπία als een kenmerk van een slavenmentaliteit beschouwd. Aan de andere kant van de schaal staat δυσκολία, een gebrek aan menslievendheid. Wat vooral blijkt uit deze - en andere - passages in de *Nicomachische Ethiek* is het belang van maat houden: morele kwaliteiten moet men in de juiste hoeveelheid nastreven.

In de ogen van zowel Plato als Aristoteles ontstaat misantropie vanuit levenservaring. Een deugdzaam man, misschien zelfs een filantroop, verandert in een misantroop wanneer hij keer op keer teleurstellingen ondergaat in de omgang met zijn medemensen. Jonge mensen, zonder deze negatieve ervaringen, koesteren nog intacte illusies. Het is moeilijker voor oude mensen om vriendschap aan te knopen, aangezien ze gezelschap minder waarderen¹⁰. Wanneer ze medelijden voelen, is het niet meer uit menslievendheid, maar enkel vanuit zwakheid: ze weten dat hetzelfde hen zou kunnen overkomen¹¹. Desillusie vormt de belangrijkste voedingsbodem voor mensenhaat¹². Een andere basis voor misantropie wordt volgens Plato¹³ gelegd door een hard en moeilijk leven. Luxueus leven maakt jonge mensen gemelijk en opvliegend, terwijl harde onderdrukking hen misantropisch maakt, zodat ze asociaal worden tegenover hun burens.

9. P. GOTTLIEB, "Aristotle's Nameless Virtues", *Apeiron* 27 (1994), p. 1-16.

10. Aristoteles, *Nicomachische Ethiek* 1158a 3.

11. Aristoteles, *Rhetorica* 1390a 19: οἱ (νέοι) μὲν γὰρ διὰ φιλανθρωπίαν, οἱ (γέροντες) δὲ δι' ἀσθένειαν.

12. Plato, *Phaedo* 89.

13. Plato, *Wetten* 791 d.

In Menanders werk duidt filantropie op de juiste houding tegenover de medemens: niet opdringerig, maar ook niet asociaal. Misanthropie wordt voor Menander en zijn tijdgenoten analoog aan wat ἀπραγμοσύνη was in de klassieke periode: een overdaad aan privacy en isolatie. Een misantroop isoleert zich echter niet enkel meer van de polis, maar van de gehele mensheid¹⁴.

3. MISANTROPIE IN HET GENRE VAN DE KOMEDIE

De notie van misantropie genoot een grote populariteit in het genre van de komedie. Ontsnapping uit het dagelijkse leven van de polis naar een afgelegen en idyllische plaats was een veelgebruikt thema¹⁵. Dit speelde zeker een rol in de vorming van het type van de mensenhater. Een typische misantroop leende zich dan ook zeer goed om gelach op te roepen. De *Dyscolus* was inderdaad niet het eerste stuk dat een norske oude man opvoerde. De eerste referenties naar misantropen vinden we reeds in de Oude Komedie, waaronder een aantal vroege allusies naar Timon van Athene, het prototype van de misantroop¹⁶.

Vanaf de Middelste en de Nieuwe Komedie werd de mensenhater een volwaardig personage, dat vaak de titel aan een toneelstuk gaf. Gedurende de hele vierde eeuw duiken voorbeelden op van stukken en personages die verband houden met misantropie. Van Antiphanes worden twee stukken met sprekende titels gerapporteerd, *Misoponerus* en *Timon* (misschien één stuk met een dubbele titel), Anaxilas schreef een *Monotropus*, Ophelion ook¹⁷, en van Mnesimachus is een *Dyscolus* gekend.

Het zou een grote vergissing zijn te veronderstellen dat enkel pure misantropische personages bestonden. De typische kenmerken maakten al deel uit van karaktertekening voordat het absolute type van de mensenhater ontstond, en behielden ook verder hun

14. K. DIENELT, "Ἀπραγμοσύνη", *Wiener Studien* 66 (1953), p. 94-104; G. BODEI GIGLIONI, "Comunità e solitudine. Tensioni sociali nei rapporti fra città e campagna nell' Atene del quinto e del quarto secolo a.C.", *Studi classici e orientali* 32 (1982), p. 89.

15. Bv. Aristophanes, *Vogels*; Cratinus, *Seriphii* fr. 224 (K.-A.); Pherecrates' misantropen, waar Plato ons over vertelt: *Protagoras* 327 d; cf. J.N. MADVIG, *Kleine philologische Schriften*, Hildesheim 1875, p. 409-411.

16. Phrynichus, *Μονότροπος* fr. 19-20 (K.-A.); Aristophanes, *Vogels* 1547-1549; *Lysistrata* 805-820; Plutarchus (*Antonius* 70) vertelt ons ook dat de komische dichter Plato met Timon lachte in zijn stukken. De vroege informatie over Timon is echter zeer gering; A.M. ARMSTRONG, "Timon of Athens. A legendary figure?", *Greece and Rome* 34 (1987), p. 7-11.

17. Dit zou een vergissing kunnen zijn, ontstaan uit verwarring met Phrynichus in de *Suidas* (A. MEINEKE, *Historia critica comicorum graecorum*, Berlin 1839, p. 415).

waarde als losse karaktertrekken. Reeds in de Oude Komēdie werd een hoge leeftijd vaak gekoppeld aan een moeilijk karakter. Aristophanes voert oude mannen op, koppig, nors, onvriendelijk, onbeleefd en mysogyn. Vaak dragen ze een stok en maken ze andere mensen het leven moeilijk¹⁸. Ook verschillende van de typetjes in Theophrastus' *Karakters* worden getekend met misantropische trekjes¹⁹. In een echt misantropisch personage wordt hier een belangrijk extra element aan toegevoegd of alleszins sterker benadrukt. Deze negatieve karaktereigenschappen worden inderdaad gecombineerd in één personage, maar de oorzaak van de mensenhaat ligt buiten hemzelf, namelijk in de teleurstelling in andere mensen.

De evolutie van de misantroop in de vierde eeuw tot een bijna legendarische figuur loopt gelijk met een groei van de fascinatie voor het dagelijks leven en voor moraliteit. Het feit dat zoveel mensenhateren in komēdies aanwezig zijn en slechts weinige in andere genres trekt de aandacht. Het is nochtans niet correct om te veronderstellen dat misantropie volledig geweerd wordt uit bijvoorbeeld de tragedie. Zo vertoont Sophocles' *Philoctetes* kenmerken van een mensenhater²⁰, hoewel hij niet volledig aan de beschrijving beantwoordt. Ook toont een passage in Hippocrates, uit zijn behandeling van de ideale dokter, ons dat misantropie in het gewone leven kon voorkomen en niet voorbehouden bleef aan theaterpersonages²¹.

Toch lijken de komische karakters in veel absolute termen getekend te zijn. Uit verschillende relevante passages blijkt dat misantropen gewoonlijk alleen leven, ver van de stad, ongetrouwd en kinderloos. Ze zijn onvriendelijk, pessimistisch ingesteld en kwaad op de gehele mensheid. Misschien is het voorkomen van het absolute type gereserveerd tot de komēdie, omdat het zo dicht bij een karikatuur komt. De overdreven karaktertrekken hebben onvermijdelijk een komisch effect. Alleen al de moeilijkheden die andere personages moeten trotseren om te kunnen communiceren met een misantroop veroorzaken grappige situaties. Spanning creëren wordt gemakkelijk: de auteur kan verwachtingen schep-

18. Bv. *Ridders* 41-43.

19. Bv. *Αὐθαδής*; P. STEINMETZ, "Menander und Theophrast. Folgerungen aus dem Dyskolos", *Rheinisches Museum für Philologie* 103 (1960), p. 185-191.

20. K. SALLMAN, "Misanthropische Techniken in Lukians Timon, mit Ausblicken auf Menanders Dyskolos und Sophokles' Philoktet", *Würzburger Jahrbücher für die Altertumswissenschaft* 3 (1977), p. 207-209.

21. Hippocrates, *De Medico* I 19.

pen die hij niet noodzakelijk hoeft in te vullen. Het is dan ook niet moeilijk om het publiek te verwarren en te verrassen²².

De mogelijkheid bestaat echter, aangezien de Nieuwe Komēdie een zekere invloed onderging van tragedie, dat de karakters met meer finesse en nuance geschilderd werden dan wij verwachten uit titels en enkele bewaard gebleven fragmenten of verwijzingen. De volgende vraag, reeds aangekondigd in de inleiding, is dan of Menander, in het enige "misantropenstuk" dat quasi volledig bewaard gebleven is, van zijn mensenhater een echte karikatuur maakt. In het verleden werden reeds pogingen ondernomen om aan te tonen dat Menander echte mensen wilde voorstellen, geplaatst in een reëel kader. Antieke critici waren hier in elk geval van overtuigd. Daarvan is Aristophanes Grammaticus' boutade "ὦ Μένανδρε καὶ βίε, πότερος ἄρ' ὑμῶν πότερον ἀπεμμήσατο;"²³ een mooie illustratie. Is dit echter niet een stap te ver? Tenslotte blijft theater een hoogst kunstmatige voorstelling, waarbij de auteur vaak karaktertrekken dient uit te vergroten om bij het publiek zijn doel te bereiken.

4. MISANTROPIE EN FILANTROPIE IN MENANDERS *DYSCOLUS*

Met een onderzoek naar de individuele personages, hun karaktertrekken, en hun onderlinge invloed, interpersoonlijke relaties en afhankelijkheid, hoop ik te kunnen aantonen dat Menander op een interessante wijze gebruik maakte van het beschikbare materiaal, hem aangeboden door zijn voorgangers theaterschrijvers en door de filosofen en denkers van zijn tijd. Er is duidelijk een zekere eenheid te vinden in de *Dyscolus*. Die eenheid bestaat uit een netwerk van relaties tussen de verschillende personages, bijeengehouden door de deugd van de menslievendheid²⁴. Slechts één van hen bevindt zich – en dan nog niet de hele tijd – buiten die gemeenschappelijke banden: Cnemon. Menander maakt van dit netwerk gebruik om de theorie van Aristoteles om te zetten in een vorm van praktijk. Hij past de theoretische concepten van onderdanigheid, menslievendheid en mensenhaat toe op de ver-

22. P.G.M. BROWN, "The Construction of Menander's *Dyskolos*. Acts, I-IV", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 94 (1992), p. 8-20.

23. Syrianus, *Commentaria in Hermogenem* II 23 Rabe. ("Menander en het leven, wie van jullie beiden bootste wie na?")

24. A. BARIGAZZI, "Il *Dyskolos* di Menandro o la commedia della solidarietà umana", *Athenaeum* 37 (1959), p. 188; M. ANDERSON, "Cnemon's Hamartia", *Greece and Rome* 17 (1970), p. 205-207.

schillende personages. Zo stijgt hij uit boven een loutere samenstelling van karikaturen en maakt hij van zijn toneelstuk eigenlijk een karakterstudie.

Cnemon woont met zijn dochter en bediende in een eenvoudig huis. Cnemon is een norske, oude man, die zich uiterst ongeliefd maakt bij zijn burenen, zelfs bij de god Pan, die ons in de proloog inlichtingen over hem verschaft. In die proloog worden onmiddellijk een aantal elementen aangeboden die als motieven doorheen het stuk verweven zullen zijn: Cnemons eenzaamheid, het feit dat hij ἀπάνθρωπος (een woord dat zowel "asociaal" kan betekenen als "onmenselijk"²⁵) is, en zijn liefde voor hard werk²⁶.

Verdere belangrijke karakters in het stuk zijn Myrrhine, Cnemons vrouw, van wie hij gescheiden leeft, haar zoon Gorgias uit een vorig huwelijk, Sostratus, een rijke jonge man uit de stad, zijn vader Callippides, een aantal slaven en bedienden en de god Pan, die de motor van de intrige vormt. Als beloning voor de goede zorgen waarmee ze hem omringt, wil Pan Cnemons dochter een goede echtgenoot geven, met name Sostratus, die hij op haar verliefd laat worden. Na een eerste protest neemt haar stiefbroer Gorgias het op zich om Sostratus te helpen. Al zijn pogingen stranden echter, tot de oude man ten gevolge van een ongeluk in zijn waterput valt. Gorgias redt hem en veroorzaakt met deze onzelfzuchtige daad een verandering in de houding van de misantroop. Nu hij beseft dat zijn manier van leven problemen veroorzaakt voor anderen en voor hemzelf, geeft hij zijn landgoed en de verantwoordelijkheid voor de familie aan Gorgias over, zodat de jonge man zijn stiefzus als vrouw aan Sostratus kan geven. Uit dankbaarheid haalt Sostratus zijn vader over om zijn dochter, Sostratus' zuster, uit te huwelijken aan Gorgias en het stuk eindigt met een groot feest, waaraan ook Cnemon wordt gedwongen deel te nemen.

Op het eerste gezicht is het voornaamste belang van het titelpersonage Cnemon in de intrige het vormen van een hindernis voor het huwelijk tussen twee jonge geliefden, een taak die wel vaker vervuld wordt door oude mannen in de Nieuwe Komedie²⁷. Toch is Cnemon meer dan dat. Op een dieper niveau vormt hij de

25. A.W. GOMME - F. H. SANDBACH, *Menander: a Commentary*, London 1973, p. 137.

26. W. GOERLER, "Cnemon", *Hermes* 91 (1963), p. 278; S.M. GOLDBERG, "The Style and Function of Menander's *Dyskolos*' Prologue", *Symbolae Osloenses* 53 (1978), p. 57-68.

27. W.T. MCCARY, "Menander's Old Men", *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 102 (1971), p. 315; S. IRELAND, *Menander, the bad-tempered Man, edited with Translation, Introduction and Commentary*, Warminster 1995, p. 15.

verpersoonlijking van de ondeugd misantropie, het ene uiteinde van de hoger besproken waardenschaal. Ondanks het feit dat de jonge man Sostratus strikt genomen meer tekst te declameren heeft en langer op het podium staat, is de mensenhater Cnemon echt de hoofdpersoon van het stuk. Het is namelijk zo dat Cnemon een schaduw werpt op de andere personages. Zelfs wanneer hij nergens te bekennen is, wordt er aan hem gedacht en vaak is de hele actie op hem geconcentreerd. De misantroop neemt dus een centrale plaats in. Alle personages die met hem in contact komen, zijn het erover eens dat men best ver bij hem uit de buurt blijft, aangezien hij een onmogelijk karakter heeft. Allen vertellen ze het publiek wel iets negatiefs over Cnemon. Vóór het vierde bedrijf wordt Cnemon dan ook voorgesteld als een verschrikkelijke man, met een onaangenaam karakter. Reeds voordat het publiek hem te zien krijgt, overweegt een negatief beeld van Cnemon, dat nog versterkt wordt zodra hij zijn intrede heeft gemaakt.

Nadat de oude man in de waterput gevallen is en gered is door zijn stiefzoon Gorgias, houdt hij een apologetische monoloog (702-747). Door Gorgias' humane daad accepteert Cnemon dat hij verkeerd was. Hij opent zijn verdediging door toe te geven dat zijn levenskeuze een vergissing was die zijn leven in gevaar heeft gebracht. Hij realiseert zich twee zaken: absolute autarkie is onmogelijk en zijn superioriteitscomplex tegenover anderen (i.e. niet-misantropen) is verkeerd. Dan legt de misantroop uit hoe hij tot dit leven kwam: toen hij zag dat niemand bereid was iets te doen zonder beloning, concludeerde hij dat zijn medemensen zich lieten leiden door egoïsme en winstbejag. Een bewuste keuze maakte hem tot misantroop. De wereld zou volgens hem een betere plaats zijn indien iedereen zich, zoals hijzelf, ver weg hield van inmenging en bemoeienissen. Dat is inderdaad wat we als cruciaal zagen in het karakter van de mensenhater: desillusie in de mensheid maakt een goed man bitter en brengt hem tot een leven in isolatie. Tot aan dit stadium in het stuk is Cnemon inderdaad voorgesteld als een bittere, norske, moeilijke oude man. Het publiek wordt niet echt aangespoord met hem te sympathiseren. Maar dan blijkt uit zijn apologie dat hij zijn levenskeuze eigenlijk maakte met de beste bedoelingen: de misantroop is dan toch menselijk, met menselijke keuzes en vergissingen. Door deze verklaring af te leggen wint hij de sympathie van het publiek. De monoloog vormt dan ook een belangrijk moment in het toneelstuk, niet alleen voor het romantische thema, maar ook voor de onderliggende karakterstudie.

Misanthropie wordt zeker niet gezien als een positieve karaktertrek. Toch is het duidelijk dat Cnemon geen slechte man is. Hij heeft sterke morele principes en wordt gekenmerkt door een zekere noblesse. Wanneer hij zich agressief gedraagt, is het enkel omdat hij zijn isolatie wil verdedigen. Zijn beledigende taal vindt vooral haar oorsprong in frustratie. Ook is de intensiteit van zijn haat niet steeds even groot; zijn ongenoegen wordt aangewakkerd door bepaalde bevolkingsgroepen. Zijn offerende burens minacht Cnemon omdat hij in hun geschenken egoïsme en zelfzucht vermoedt. Al snel wordt ook duidelijk dat hij een hekel heeft aan rijke stadslui, zelfs meer dan aan zijn collega-landbewerker (356-357). In principe is de notie van misanthropie een zeer verfijnd concept. Hoewel het duidelijk een negatieve eigenschap is, draagt meestal niet de misantroop zelf de schuld; gebreken in de maatschappij drijven hem weg. Cnemon is in elk geval meer dan een karikatuur. Doorheen het stuk verandert zijn karakter langzaam, zonder al te bruske transformaties. Er voltrekt zich vooral een verandering van eerder een karikatuur (in het begin van het stuk) naar een meer gematigd personage. Menander heeft bekende misantropische karaktertrekken gebruikt, maar de scherpste trekjes verzacht en zo de misantroop van een bijna mythische figuur in een meer aanvaardbaar personage veranderd, een personage dat had kunnen overleven in de echte wereld en niet enkel in de wereld van de fantasie²⁸.

Cnemon is natuurlijk niet de enige figuur die past op de misanthropie-filantropie schaal. Door de misantroop te plaatsen tegenover personages die gekenmerkt worden door filantropie, zet Menander Cnemons karakteristieken beter in de verf.

Het karaktergebrek dat Aristoteles beschouwt als een overdaad aan filantropie, onderdanigheid, kan met een beetje moeite herkend worden in een personage in de *Dyscolus*. In een korte monoloog bluft de kok dat hij zeer bedreven is in de kunst van de vleierij. De kok heeft een heel systeem uitgewerkt om mensen te benaderen door hen in een vleiende taal toe te spreken. Wanneer hij zijn woorden op Cnemon test, hebben ze echter eerder het tegenovergestelde effect. Het wordt duidelijk uit de confrontatie tussen de kok en Cnemon dat de misantroop en de vleier op twee tegengestelde polen staan in termen van misanthropie en filantropie. Terwijl de vleier kruiperig is, zou Cnemon in dezelfde situatie

28. S.M. GOLDBERG, *op. cit.* (n. 26), p. 64; A. GARZYA, "Il Dyscolos di Menandro alla luce della tradizione teatrale", *Le parole e le idee* 1 (1959), p. 157.

een totaal verschillende houding aannemen. Meer nog: hij vermijdt situaties die contact met anderen vereisen. Het morele concept van vleierij of onderdanigheid wordt in de *Dyscolus* echter zeer summier uitgewerkt. De kok, een eerder negatieve figuur, mist elke evolutie. In tegenstelling tot de andere personages toont Menander de onderdanige kok slechts in een momentopname.

Belangrijker dan onderdanigheid is in de *Dyscolus* dan ook de deugd van filantropie. De protagonisten vertonen kenmerken typisch voor filantropie. Menander lijkt verschillende soorten van menslievendheid over verschillende personages verdeeld te hebben. Terwijl de rijken onder hen (Sostratus, Callippides) vooral gastvrijheid en vrijgevigheid op het financiële gebied vertonen, streeft Gorgias steeds het geluk van zijn medemens na en is hij zeer behulpzaam.

Ook enkele van de minder belangrijke personages passen in dit kader. De slaaf Pyrrhias bijvoorbeeld legt uit dat hij, toen hij Cnemon vanop een afstand groette, *φιλάνθρωπος* was. De god Pan, van zijn kant, orchestreert de gebeurtenissen. De houding van de god in het toneelstuk kan ook beschouwd worden als een vorm van filantropie (als in de bevoogdende relatie tussen onsterfelijken en mensen). Pan handelt steeds met het oog op het voordeel van de betrokken partijen. Zelfs Cnemon haalt hij uit de eenzaamheid, wat een - te betwisten - nobele daad is. Toch worden de acties van de god niet slechts geïnspireerd door willekeurige welwillendheid: het meisje wil hij bedanken voor haar aandacht en ook de twee jonge mannen worden beloond voor hun goed karakter.

Diogenes Laertius' drievoudige definitie van filantropie benadrukt het belang van sociale contacten, gastvrijheid en vrijgevigheid. Wanneer Sostratus' vader, Callippides, een zeer bezadigd man, de eerste keer in het stuk verschijnt, is het enige waar hij aan denkt zijn maaltijd. De eerste indruk die hij maakt is er dan ook één van een rijke, genotzuchtige man, een karaktertekening die waarschijnlijk bij het publiek een sympathiserende glimlach opriep²⁹. En toch, in de vijfde akte wordt zijn belang duidelijk. Dit laatste bedrijf opent met een briljant dramatisch spelletje. Sostratus protesteert verontwaardigd tegen een beslissing die zijn vader genomen heeft (784-785). Gedurende een korte tijd gelooft de lezer/kijker dat Callippides het huwelijk van Sostratus met Cne-

29. B.A. VAN GRONINGEN, "The Delineation of Character in Menander's *Dyscolus*", *Recherches de Papyrologie* 1 (1961), p. 103.

mons dochter verijdt. Callippides' antwoord maakt echter duidelijk dat dit een foute interpretatie is: Sostratus kan zijn geliefde huwen. Toch blijft de spanning, tot de lezer begrijpt dat Sostratus daarnaast nog een tweede vraag heeft gesteld, namelijk om zijn zus uit te huwen aan Gorgias. Dit weigert zijn vader in eerste instantie. Op deze manier geeft de schrijver kort de indruk dat Callippides een hinderpaal is voor een belangrijker deel van de intrige, namelijk het huwelijk van Sostratus met Cnemons dochter.

Deze kunstgreep trekt onze aandacht naar Callippides' filantropische houding. Eerst twijfelt hij of hij zijn dochter wel aan de arme landbouwer moet uithuwelijken. Na sterk aandringen van Sostratus (797-812), die wijst op de vergankelijkheid van rijkdom, geeft hij toe. Dan pas blijkt de ware vrijgevigheid van Callippides. Niet alleen geeft hij de toestemming aan Gorgias om zijn dochter te huwen, maar hij overtuigt de jonge man ook om zijn geld niet te spenderen aan een huwelijkschat voor zijn halfzuster. De bruidschat die Callippides voor zijn eigen dochter geeft, is bovendien enorm groot, bestaande uit drie talenten. Hierna horen we niets meer van Callippides. Menander gebruikt hem in het stuk om het dubbele huwelijk te introduceren, maar ook en vooral omdat hij het tegengestelde is van Cnemon, als vader en als mens, in vrijgevigheid en vriendelijkheid.

Sostratus en Gorgias³⁰, de twee jonge mannen in de *Dyscolus*, zijn beiden ook duidelijk voorzien van filantropische karaktertrekken. Toch hebben ze tegengestelde karakters. Deze personages bieden Menander de mogelijkheid om twee jonge mannen van verschillende achtergronden tegenover elkaar te stellen, met verschillende gevoelens, reacties, houdingen en principes. Op een oppervlakkig niveau is het verschil dadelijk duidelijk via de verschillen in hun uiterlijk³¹. De belangrijkste contrasten tussen de antagonistenvinden hun oorsprong in sociale verschillen.

Sostratus, de zoon van een rijke landbouwer, spendeert zijn tijd in de stad en komt enkel naar het platteland voor zijn plezier. Hoewel hij een beetje verwend is, heeft Pan hem gekozen als de toekomstige echtgenoot voor Cnemons dochter. Reeds in de eerste akte verschijnt Sostratus als een degelijk en eerlijk man, met ook een aantal minder positieve karaktertrekjes, zoals een zekere graad van arrogantie en luiheid. Zijn vlotte houding tegenover

30. W.G. ARNOTT, "The Confrontation of Sostratus and Gorgias", *Phoenix* 18 (1964), p. 110-123.

31. Cf. Gorgias' commentaar over Sostratus' dure mantel, *Dysc.* 257.

andere mensen is waarschijnlijk gebaseerd op zijn sociale rang, en zijn gebreken zijn hier ook gevolgen van.

Vooraf vanaf het vierde bedrijf benadrukt Menander de filantropische zijde van Sostratus' karakter. Terwijl hij in de eerste akten vooral aan zichzelf dacht, en er als het ware van uitging dat iedereen hem wilde en onmiddellijk kon helpen, is hij naar het einde van het stuk toe meer bereid naar anderen te luisteren en zichzelf af en toe opzij te stellen. Zo nodigt hij Gorgias en Daus uit voor het feest, zichzelf typerend met de term *φιλανθρωπεύομαι* (573). In het vijfde bedrijf is hij veranderd in een vriend van Gorgias, zelfs meer dan een filantropische weldoener. Zonder aan zijn eigen voordeel te denken, wenst hij zijn eigen zuster aan Gorgias te schenken.

Deze nieuwe houding vindt waarschijnlijk haar oorsprong in het feit dat Sostratus zich meer vertrouwd voelt in zijn eigen wereld. De laatste beelden die we van hem krijgen, tonen een zelfverzekerd man, terwijl Gorgias, die in zijn eigen sociale milieu in de eerste bedrijven steeds wist hoe te handelen, zich slecht op zijn plaats voelt in deze andere omgeving. Sostratus heeft meer dan één kant aan zijn persoonlijkheid: hij is een vrij egocentrische, gesofisticeerde jonge dandy, die op zijn gemak is in een omgeving waar vrijgevigheid de gewoonste zaak van de wereld lijkt te zijn. Rijkdom neemt een belangrijke plaats in in de karakterisering. Gorgias, de arme landbouwer, licht het publiek in over de problemen die een arme man heeft. Alleen een rijke kan zich veroorloven om verliefd te worden, zegt hij. Hetzelfde geldt uiteraard voor financiële vrijgevigheid. Hun weelde maakt het mogelijk voor Sostratus en zijn vader om gul te zijn.

Gorgias, aan de andere kant, is zeer arm. Natuurlijk dragen de omstandigheden waarin de arme landbouwers leven bij tot hun gedrag. Gorgias waarschuwt Sostratus dat arme mensen die onrechtvaardig behandeld worden de kans lopen om te veranderen in misantropen (296). Dit is inderdaad de situatie waarin zowel Gorgias als Cnemon zich bevinden. Cnemon heeft die weg al afgelegd, en indien er niets verandert, loopt Gorgias het risico hem achterna te gaan, hoe *φιλάνθρωπος* hij nu ook is. Toch weet hij dat Cnemon een onaangename oude man is en wil hij zijn gedrag niet imiteren. Er is echter een grote en belangrijke gelijkenis tussen Cnemon en zijn stiefzoon: hun *ἀπιστία*. Geen van beiden vertrouwt vreemden, zoals blijkt uit Gorgias' eerste ontmoeting met Sostratus (akte 2) en uit Cnemons ontmoetingen met verschillende mensen (bv. in akte 3). Gorgias kan echter gemakkelij-

ker overtuigd worden om zijn wantrouwen te laten varen. Cnemon daarentegen vertoont een zeer grote mate van misantropisch wantrouwen³².

Gorgias is het meest onzelfzuchtige personage in het stuk, wat vooral blijkt wanneer hij Cnemon redt. Zonder enig voordeel te verwachten, waagt hij zijn leven om de oude man te helpen. Sostratus daarentegen is vaak uit op zijn eigen voordeel. Gorgias' onzelfzuchtige houding is in feite wat Cnemon terug uit zijn isolatie haalt. Hoewel Gorgias dus duidelijk filantropische trekken vertoont (vooral naastenliefde, vergevingsgezindheid en medelijden), is hij niet echt sociaal in zijn omgang met mensen. Deze meer mondaine kant van filantropie wordt, zoals hoger gezegd, vertegenwoordigd door Sostratus en zijn vader. Gorgias' ongemakkelijke houding wordt niet enkel veroorzaakt door zijn wantrouwende instelling, maar onder meer ook door zijn extreme trots, die hem ertoe aanzet het hem aangeboden huwelijk met Sostratus' zuster in eerste instantie te weigeren en hem eigenlijk ook in de richting van misantropie duwt.

Ondanks het feit dat Gorgias het meest morele personage uit de *Dyscolus* is, zweeft hij eigenlijk tussen filantropie en misantropie: hij is de ideale verpersoonlijking van de deugd van naastenliefde, maar daarnaast vertoont hij een aantal kenmerken die hem in de richting van mensenhaat stuwten.

5. BESLUIT

Uit deze beschrijving van de personages blijkt duidelijk dat Menander morele concepten heeft gebruikt als basis voor dit stuk. In de *Dyscolus* heeft hij verschillende niveaus van menslievendheid, die vertegenwoordigd worden door verschillende personages, tot theater verwerkt. De verdeling tussen de morele ideeën is echter niet strikt. Filantropie kenmerkt vele personages in het stuk. Gorgias is misschien het beste voorbeeld van een filantropisch karakter, maar Sostratus kan ook tellen. Deze twee jongemannen vertonen verschillende aspecten van φιλανθρωπία. Terwijl Sostratus een aangenaam karakter heeft en de perfecte gastheer is, illustreert Gorgias eerder de morele basis van deze deugd. Beiden missen wat de ander het meest heeft: Gorgias mist

32. E. MERON, "La paysannerie pauvre d'après Euripide et Ménandre, un même sujet, deux attitudes opposées", *Bulletin de l'Association Guillaume Budé* (1972), p. 67.

sociale charme, Sostratus kent geen echt altruïsme. Gorgias loopt echter het risico te veranderen in een misantroop zoals zijn stiefvader Cnemon, indien zijn economische situatie zou blijven wat ze is. De basiselementen (wantrouwen, moeilijke leefomgeving) zijn aanwezig, en ook Cnemon lijkt zijn leven begonnen te zijn als een goed man. Het is eigenlijk Sostratus die dit voorkomt. Cnemon vertegenwoordigt een gebrek aan filantropie, of misantropie. Zijn ontgoocheling veranderde hem in een misantroop en slechts met heel veel moeite kan hij uit zijn isolatie gehaald worden.

Arnott suggereert een gelijkaardige behandeling van Aristoteles' theorie van de gulden middenweg in Menanders *Adelphi*³³. Hij benadrukt dat Menanders karakters meer zijn dan enkel personificaties van filosofische ideeën. Menanders spel met ethische ideeën is inderdaad fascinerend. In de *Dyscolus* worden bestaande ideeën verwerkt tot een nieuwe creatie. Terwijl Cnemon duidelijk een misantroop is, is hij toch geen echte karikatuur. Hij is een oude man, teleurgesteld in het leven, die isolatie verkiest boven samenleven. Zijn dochter vormt echter nog wel een band met de buitenwereld. Cnemon verandert ook niet eensklaps van een misantroop terug in een filantroop. Hij blijft knorrig tot op het einde, en door zijn zaken toe te vertrouwen aan Gorgias hoeft hij ook niet onmiddellijk een grote stap terug te zetten naar de mensheid. De enige verandering die hij ondergaat, is dat hij een beetje aangenamer en redelijker wordt.

Door zijn personages in te schakelen in een omvattend systeem, creëert Menander een interessante eenheid. De personages communiceren elk op hun manier, bieden samen een studie van een geheel van morele ideeën, bijna te vergelijken met Theophrastus' karakterschetsen, en overstijgen zo de loutere karikatuur. Menander onderzoekt niet alleen de verschillende vormen van filantropie en misantropie, hij gaat ook na welke evoluties mogelijk zijn van het ene naar het andere concept, binnen eenzelfde karakter. De vraag naar de aard van Menanders komedie is daarmee beantwoord: de *Dyscolus* is duidelijk meer dan een karikatuur en vertoont inderdaad kenmerken van een karakterstudie. Een typering als karakterkomedie lijkt hier dan ook perfect op haar plaats.

33. W.G. ARNOTT, "Menander, qui vitae ostendit vitam", *Greece and Rome* 15 (1968), p. 9.